

The reasons and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party and his role in distinguishing the party from the National Movement of Iran

Abbas Kazemi ¹, Ahmad Bakhshayesh Ardestani ² and Mohammad Tohidfam ³

1- PhD student, Department of Political Science (Iranian Issues Orientation), Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2- Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

3- Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/06/25 Accepted: 2026/09/16 pp: 64- 80 Keywords: Khalil Maleki; Tudeh Party; National Socialism; Third Force; Iranian National Movement.	Khalil Maleki was one of the influential figures in contemporary Iranian history who played a significant role in the intellectual and political developments of Iran, particularly during the 1940s and 1950s. He began his political career as a member of the Tudeh Party; however, he gradually became involved in fundamental disagreements concerning political independence, the Party's dependence on the Soviet Union, and its organizational structure and leadership style. These disagreements ultimately led to his separation from the Party. The main question of this article is: What were the causes and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party, and what role did this split play in distinguishing Maleki's movement from both the Tudeh Party and the Iranian National Movement? The significance of this topic lies in the fact that Maleki's split can be regarded as the first serious attempt to indigenize socialist thought in Iran. This effort sought to establish an independent political and intellectual identity while maintaining a critical distance from both the Tudeh Party and the National Movement. As an intellectual and political activist, Khalil Maleki remained actively engaged in Iran's cultural and political spheres for more than four decades. Therefore, studying his ideas and political thought is of considerable historical importance, particularly in understanding his approach to Iran's political, social, and cultural transformations. His political experience may also serve as a practical model for contemporary political and social actors regarding the preservation of intellectual independence, avoidance of dependence on foreign powers, commitment to national interests, and adaptation of political ideas to local conditions. Citation: Kazemi, A., Bakhshayesh Ardestani, A., & Tohidfam, M. (2026). The reasons and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party and his role in distinguishing the party from the National Movement of Iran. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 3(1), 64-80.
	 © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57257.1085 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.5.5

Extended Abstract

Introduction

Khalil Maleki was one of the influential figures in contemporary Iranian history who played a significant role in the intellectual and political developments of Iran, particularly during the 1940s and 1950s. He began his political career as a member of the Tudeh Party; however, he gradually became involved in fundamental disagreements concerning political independence, the Party's dependence on the Soviet Union, and its organizational structure and leadership style. These disagreements ultimately led to his separation from the Party. The main question of this article is: What were the causes and process of Khalil Maleki's split from the Tudeh Party, and what role did this split play in distinguishing Maleki's movement from both the Tudeh Party and the Iranian National Movement?. The significance of this topic lies in the fact that Maleki's split can be regarded as the first serious attempt to indigenize socialist thought in Iran. This effort sought to establish an independent political and intellectual identity while maintaining a critical distance from both the Tudeh Party and the National Movement. As an intellectual and political activist, Khalil Maleki remained actively engaged in Iran's cultural and political spheres for more than four decades. Therefore, studying his ideas and political thought is of considerable historical importance, particularly in understanding his approach to Iran's political, social, and cultural transformations. His political experience may also serve as a practical model for contemporary political and social actors regarding the preservation of intellectual independence, avoidance of dependence on foreign powers, commitment to national interests, and adaptation of political

Material & Methods

This study employs a descriptive-historical research method. Data were collected through documentary and library-based research, drawing upon both primary and secondary sources. Primary sources include historical documents, correspondence, archives, memoirs, and records produced by direct participants or observers of the events under study. Secondary sources consist of books, scholarly articles, biographies, memoirs, historical reports, and previous studies related to the research topic. In addition, newspapers, electronic databases, and reliable online resources were consulted to supplement the research data.

Results and discussion

The theoretical framework of this study is based on a combination of several approaches:

- Party Cleavage Theory;
- Intellectual and Political Independence Theory;
- Social Movement Theory;
- Political Opportunity Theory.

Within this framework, Khalil Maleki's split from the Tudeh Party can be understood as the result of a combination of ideological, organizational, and political disagreements. The most important factors behind this separation included:

- Criticism of the Tudeh Party's dependence on the Soviet Union;
- Opposition to the Party's centralized and Stalinist organizational structure;
- Differences in the interpretation and implementation of socialist principles;
- Criticism of the Party's position regarding the Azerbaijan Crisis;
- Opposition to the Party's support for granting oil concessions in northern Iran to the Soviet Union;
- Objections to the lack of internal democracy and restrictions on criticism within the Party;
- Differences in political methods and leadership styles.

Maleki's separation from the Tudeh Party was a gradual intellectual and political process. It began with criticism of foreign dependence and authoritarian party structures and eventually led to the formation of an independent political current. Following the split, Maleki and his associates advanced the concept of the "Third Force" or "Third Way," which sought to provide an alternative to both Western capitalism and Soviet communism. This approach was based on three fundamental principles: national independence, social justice, and democracy.

From the perspective of Social Movement Theory, Maleki's movement possessed a distinct collective identity and ideological boundaries that differentiated it from competing political currents. However, it faced limitations in terms of mass mobilization and organizational expansion. Likewise, from the perspective of Party Cleavage Theory, the movement can be interpreted as representing a conflict between orthodox communism and reformist social democracy.

Conclusion

Khalil Maleki's split from the Tudeh Party was the product of a combination of ideological, organizational, and international factors. Opposition to the Party's dependence on the Soviet Union, disagreements over the interpretation of socialism, resistance to internal authoritarianism, and dissatisfaction with the Party's political performance were among the principal causes of the separation. Following the split, Maleki sought to develop a model of independent socialism suited to Iranian conditions through the promotion of "National Socialism" and the establishment of organizations such as the Socialist Society. The major achievements of this split may be summarized as follows: the foundation of an independent and democratic socialist discourse in Iran; emphasis on national independence and social justice; criticism of Soviet communism and Stalinist leftism; support for the Nationalization of the Oil Industry Movement; strengthening democratic discourse; and influencing Iranian intellectual and political thought. Nevertheless, despite its considerable intellectual and theoretical capacity, Maleki's movement failed to develop into a broad-based and durable political organization and achieved only limited success in mobilizing wider social groups. Consequently, Khalil Maleki's political experience may be viewed as an important attempt to reconcile socialism, democracy, and national independence in modern Iran—an experience that continues to hold significance for historical studies, political science, and political sociology.

Declarations

Funding: This research received no financial support.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to express their sincere gratitude to all scholars, researchers, and academic advisors whose support and guidance contributed to the completion of this study.

چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده و نقش وی در متمایزسازی حزب از نهضت ملی ایران

عباس کاظمی^۱، احمد بخشایش اردستانی^۲ و محمد توحیدفام^۳

۱- دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی (گرایش مسائل ایران)، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲- استاد گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳- استاد گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	این پژوهش به بررسی چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده ایران و نقش وی در متمایزسازی میان حزب توده و نهضت ملی ایران می‌پردازد، سؤال اصلی تحقیق این است که: انشعاب خلیل ملکی از حزب توده چگونه و چرا شکل گرفت؟ و این انشعاب چه نقشی در ایجاد تمایز میان حزب توده و نهضت ملی ایران ایفا نمود؟ در پاسخ به این پرسش، فرضیه اصلی پژوهش آن است که: انشعاب ملکی از حزب توده نه صرفاً یک جدایی تشکیلاتی، بلکه تلاشی برای بومی‌سازی سوسیالیسم و تعریف «راه سوم» در سیاست ایران بود؛ راهی که بر استقلال ملی و عدالت اجتماعی تأکید داشت و از هر دو جریان حزب توده وابسته به شوروی و جبهه ملی متکی بر رهبری کاریزماتیک فاصله می‌گرفت. پژوهش نشان می‌دهد که این انشعاب نتیجه مجموعه‌ای از عوامل ایدئولوژیک (ناهمخوانی با مارکسیسم شوروی محور)، سازمانی (اقتدارگرایی در رهبری حزب توده) و سیاسی - بین‌المللی (فضای جنگ سرد) بود. ملکی در ادامه با حمایت از ملی‌شدن صنعت نفت و نقد فردگرایی جبهه ملی، کوشید جریان خود را به‌عنوان «چپ ملی و مستقل» معرفی کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نیروی سوم به‌سازمانی فراگیر بدل نشد؛ اما میراث فکری ملکی در تاریخ اندیشه سیاسی ایران به‌عنوان نخستین تلاش برای پیوند عدالت اجتماعی و استقلال ملی، جایگاهی برجسته یافته است. این پژوهش در روشنایی بخشیدن به تاریکی‌های این مقطع تاریخی با رخدادهای سیاسی بسیار اثرگذار، می‌تواند برای کنشگران و سیاست‌ورزان و تصمیم‌گیران سیاسی ما و عبرت از تاریخ و ممانعت از تکرار اشتباهات، افزایش آگاهی‌های عمومی، مؤثر و دارای اهمیت فوق‌العاده‌ای باشد.
دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۴	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵	
صص: ۶۴-۸۰	
واژگان کلیدی: خلیل ملکی، حزب توده، سوسیالیسم ملی، نیروی سوم، نهضت ملی ایران.	
استناد: کاظمی، عباس؛ بخشایش اردستانی، احمد و توحیدفام، محمد. (۱۴۰۵). چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده و نقش وی در متمایزسازی حزب از نهضت ملی ایران. <i>نشریه سیاست در آینه تاریخ</i> ، ۳(۱)، ۶۴-۸۰.	
	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57257.1085	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.31161316.1405.3.1.5.5	

مقدمه

خلیل ملکی یکی از چهره‌های اثرگذار در تاریخ معاصر ایران است که به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ خورشیدی نقشی مهم در تحولات فکری و سیاسی ایفا کرد. او در آغاز راه خود به حزب توده پیوست، اما به‌سرعت با اختلافات بنیادین در زمینه استقلال سیاسی، وابستگی به اتحاد شوروی و نحوه اداره حزب مواجه شد. در نهایت ملکی و یارانش در سال ۱۳۲۶ از حزب توده جدا شدند و جریانی موسوم به «نیروی سوم» را بنا نهادند. پرسش اصلی این مقاله آن است که: چرایی و چگونگی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده چه بود و این انشعاب چه نقشی در متمایزسازی جریان ملکی از نهضت ملی ایران ایفا کرد؟ اهمیت این بحث در آن است که انشعاب ملکی را می‌توان نخستین تلاش جدی برای بومی‌سازی اندیشه سوسیالیستی در ایران دانست؛ تلاشی که هم از حزب توده و هم از نهضت ملی فاصله گرفت و کوشید هویت مستقل خود را تثبیت کند. با این حال، ضعف سازمانی، فشار ساختار سیاسی و موقعیت بین‌المللی باعث شد این جریان به حاشیه رانده شود. روش تحقیق مقاله، تاریخی - تحلیلی است و از منابع کتابخانه‌ای، خاطرات و پژوهش‌های موجود بهره می‌گیرد. خلیل ملکی در ۱۲۸۰ ش در تبریز در خانواده‌ای بازرگان و از هواداران مشروطه چشم به جهان گشود و در ۱۳۴۸ در تهران در گذشت. خلیل ملکی در مقام شخصیتی روشنفکر و سیاست‌مدار بیش از چهل سال در عرصه‌های فرهنگی و سیاسی ایران حضوری مستمر داشته و لذا مجموعه آرا و نظرات او به لحاظ نوع تبیین رویکردش به تحولات سیاسی اجتماعی و فرهنگی کشور از اهمیت تاریخی فراوانی برخوردار است و برای کنشگران فردی و اجتماعی می‌تواند به‌عنوان تجربه‌ای عملی برای حفظ اتحاد و پرهیز از پراکندگی موردتوجه قرار گیرد. وی در اواسط پادشاهی رضاشاه مقالاتی در روزنامه شفق سرخ و عراق منتشر می‌کرد. با اولین کاروان دانشجویی به فرنگ اعزام شد؛ اما به دلیل اختلاف با سرپرست محصلین اعزامی، هزینه تحصیلی وی قطع شد، سپس مدتی تا سال ۱۳۱۲ با هزینه شخصی ادامه تحصیل داد؛ اما بالاخره با تحصیلات ناتمام به ایران برگشت و در رشته علوم تربیتی در دانشسرای عالی تهران به تحصیل پرداخت در ۱۵ بهمن ۱۳۱۵ با درجه ممتاز و با دریافت مدال درجه اول فارغ از تحصیل شد، در سال ۱۳۱۶ به دلیل فعالیت سیاسی و همکاری با دکتر تقی ارانی به همراه ۵۲ نفر دیگر دستگیر و به چهار سال زندان محکوم گردید و بعد از پایان محکومیت به دامغان تبعید شد. بعد از شهریور ۱۳۲۰ گروهی از فعالین سیاسی چپ، حزب توده ایران را تشکیل دادند و بنابه درخواست گروهی از اعضای حزب به آن‌ها پیوست و مدت چهار سال ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۶ با حزب توده همکاری کرد و در روزنامه‌های رهبر و مردم به نوشتن پرداخت. زمانی که دولت اتحاد شوروی تقاضای اعطای امتیاز نفت شمال را داشت و واقعه حزب دمکرات آذربایجان و حکومت خودمختار پیشه‌وری به وقوع پیوست. تفاوت‌ها و تمایزات فکری خلیل ملکی با حزب توده نمایان گشت. تا در نهایت منجر به انشعاب از حزب توده شد. وی به همراه حدود صد نفر از هم‌فکرانش به دلیل انتقادات جدی از مواضع حزب توده از آن جدا شدند و در حزب زحمت‌کشان ایران با همکاری با مظفر بقایی به فعالیت سیاسی پرداختند و پس از یک سال بین او و بقایی هم اختلاف نظر پیش آمد و از هم جدا شدند و جامعه سوسیالیست‌ها را بنا نهاد. وی اندیشه‌های خود را تحت عنوان نیروی سوم تئوریزه کرد و سوسیال‌دمکراسی مستقل و ملی ایرانی را بنیان نهاد.

ادبیات پژوهش

آبراهامیان (۱۳۹۳) در کتاب «ایران بین دو انقلاب» که توسط نشر نی منتشر شده، در فصل ششم کتاب که به جامعه‌شناسی و تاریخ حزب توده پرداخته، موضوع انشعاب خلیل ملکی و دلایل آن را به صورتی مختصر اما متکی به اسناد، شرح داده است. آذری شهری (۱۳۹۶) در «مجموعه پنج‌جلدی مقالات ملکی» که در سال ۱۳۹۶ توسط نشر اختران منتشر شده، تصویری جامع و کامل در مقاطع تاریخی مختلف از افکار سیاسی و اندیشه‌ای خلیل ملکی به نمایش می‌گذارد. در فراهم آوردن مجموعه مقالات منتشر شده ملکی چهل سال فعالیت مطبوعاتی او را به پنج دوره تقسیم کرده. این تقسیم‌بندی بر اساس شرایط جاری سیاسی کشور و تغییر فعالیت‌های سیاسی‌اش صورت گرفته (آذری شهرضایی، ۱۳۹۶: ۱۳) کتاب مجموعه مقالات ملکی هم به لحاظ منبع دست‌اول بودن و هم به لحاظ حجم و محتوا نسبت به سایر منابع برای این پژوهش مناسب‌تر است. تفاوت این اثر با دیگر منابع در این است که علاوه بر جامع بودن به جزئیات موضع‌گیری‌های ملکی در رابطه با تحولات پیش‌آمده می‌پردازد و محتوای آن شامل مقالات و نوشته‌های خلیل ملکی در نشریات آن محدوده زمانی و تاریخی هستند.

جداوی (۱۴۰۱) در مقاله «تحلیل گفتمان سوسیالیسم ایرانی خلیل ملکی» به ویژگی‌های گفتمان خلیل ملکی در رابطه با موضوع سوسیالیسم ایرانی می‌پردازد.

چگینی (۱۳۶۸) در مقاله «خلیل ملکی و حزب نیروی سوم» تعاریف ملکی از نیروی سوم عام و خاص و اهداف و روش‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهد.

خامه‌ای (۱۳۷۲) کتاب «خاطرات انور خامه‌ای» شامل سه کتاب بنام‌های ۵۳ نفر، فرصت ازدست‌رفته و از انشعاب تا کودتا در ۱۰۹۱ صفحه، توسط نشر گفتار تهران منتشر شده است. سه کتاب فوق قبلاً جداگانه منتشر شده‌اند که هر کدام بیش از سه بار تجدید چاپ شده‌اند. کتاب خاطرات انور خامه‌ای به دلیل اینکه شخص انور خامه‌ای از اعضای ارشد و از بنیان‌گذاران حزب توده و از همراهان خلیل ملکی و یکی از بازیگران مؤثر قضیه انشعاب قلمداد می‌گردد، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. البته نوع نگاه ایشان هم واقع‌گرایانه و هم تأییدآمیز است و یکی از مهم‌ترین منابع برای مطالعه جریان چپ در ایران هست.

شاکری (۱۹۷۲) کتاب «اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال‌دموکراسی و کمونیستی ایران» اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال‌دموکراسی و کمونیستی ایران سال‌ها پیش به کوشش مرحوم خسرو شاکری در ۲۳ جلد گردآوری و منتشر شده است. در سال ۱۹۷۲ جلد‌های یکم تا هفتم در عصر پهلوی در انتشارات مزدک ایتالیا منتشر شدند و سپس جلد‌های یکم تا ششم در ماه‌های آخر سلطنت پهلوی و ماه‌های آغازین جمهوری اسلامی در ایران تجدید چاپ شدند. چاپ دوم این اثر (جلد سوم) در سال ۱۳۵۸ در تهران، انتشارات مازیار تجدید چاپ شده، در این کتاب تحلیل‌های نشریات و روزنامه‌هایی مانند مردم، شاهد، رهبر یزد، نشریات حزب زحمت‌کشان، بیداری، نیروی سوم و جامعه سوسیالیست‌ها ذکر گردیده‌اند و بر دیدگاه‌های حزب توده و حزب زحمت‌کشان و جامعه سوسیالیست‌ها تمرکز دارد.

شوکت (۱۳۹۹) کتاب «میعاد در دوزخ (زندگی سیاسی خلیل ملکی)» توسط نشر اختران منتشر شده است که شامل سیزده فصل در ۶۴۸ صفحه انتشار یافته است. کتاب میعاد در دوزخ با استفاده از اسناد و مدارک و مقالات و نوشته‌های خلیل ملکی و با برداشتی انتقادی نوشته شده است، یکی از منابع مهم است که با برداشتهایی بی‌طرفانه و انتقادی به موضوع خلیل ملکی پرداخته است و اسطوره‌سازی از وی را نمی‌پذیرد.

صداقت (۱۴۰۱) در مقاله «چرا از تاریخ نمی‌آموزند؟» انتشارات وبگاه نقد اقتصاد سیاسی، به نقد تبعیت حزب توده از شوروی بر اساس نظریه انتر ناسیونالیسم پرولتری پرداخته است.

قائمی (۱۴۰۰) در کتاب «دفاع از خلیل ملکی» از انتشارات نشر هزاره کرمان، نویسنده از همکاران و همراهان خلیل ملکی بوده که این کتاب را همراه با متن مدافعات ملکی در دادگاه نظامی منتشر کرده و بر دفاعیات ملکی در دادگاه تمرکز دارد و جزئیات بیشتر همراه با مستندات از فعالیت‌های ملکی را بیان می‌کند.

مقصودی (۱۳۹۵) کتاب «تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی ایران» توسط انتشارات روزنه منتشر شده است، تحولات ایران از ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ را در بر می‌گیرد، شامل مجموعه مقالاتی است که به بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی پرداخته است. حدود پنجاه درصد موضوعات این کتاب، مرتبط با قلمرو زمانی این پژوهش است که اساتید دانشگاه‌ها هر کدام موضوعی از این زمانه را دقیق و بی‌طرفانه مورد کنکاش قرار داده‌اند.

کاتوزیان (۱۳۹۴) در کتاب «خاطرات سیاسی خلیل ملکی» با مقدمه طولانی همایون کاتوزیان توسط شرکت سهامی انتشار در سال ۱۳۹۴ منتشر شده است. کاتوزیان در مقدمه دویست و هفت صفحه‌ای کتاب، به سیر تحولات زندگی خلیل ملکی از تبریز تا برلین و از شهریار هزار و سیصد بیست تا انشعاب و علل آن و مقاله دو روش برای یک هدف ملکی تا نهضت ملی و کودتای ۲۸ مرداد و جبهه ملی و نیروی سوم و یادداشتی در تاریخ سوسیال‌دموکراسی پرداخته و سپس متن خاطرات ملکی را به تفصیل بیان کرده در پایان ضمایم و نامه‌هایی از خلیل ملکی را ذکر کرده است. در بخش ضمایم تحلیل ایزاک دویچر از مفهوم استالینی انتر ناسیونالیسم را شرح داده است.

کاتوزیان (۱۳۹۸) کتاب «خلیل ملکی سیمای انسانی سوسیالیسم ایرانی» با ترجمه عبدالله کوثری توسط نشر مرکز منتشر شده است. کتاب شامل هشت فصل و یک مقدمه و مؤخره و سرشار از ارجاعات دقیق و موثق است. با فصل‌بندی هوشمندانه، از

زندگی‌نامه ملکی، ۵۳ نفر، پیوستن به حزب توده، انشعاب، حزب زحمت‌کشان، کودتا، نیروی سوم و تا مرحله آخر ملکی را در بر می‌گیرد. کاتوزیان نگاه تأییدآمیز و جانب‌دارانه‌ای نسبت به عملکرد خلیل ملکی دارد.

مدیر شانه چی (۱۳۷۷) در کتاب «احزاب سیاسی» که توسط مؤسسه خدمات فرهنگی رسا منتشر شده، نویسنده به بررسی انشعاب خلیل ملکی و با تمرکز بر نیروی سوم و جامعه سوسیالیست و جامعه سوسیالیست‌های نهضت ملی در فصل‌های دوم و سوم و چهارم پرداخته و ضمن بررسی انتقادی و مقایسه‌ای نیروی سوم، به بررسی انطباقی با نظریه‌های حزبی و نظریه جنبش اجتماعی و هم چنین نظریه‌های گروه‌های ذی‌نفوذ پرداخته است. تفاوت این منبع با دیگر منابع این است که تمرکز اصلی را بر موضوع نیروی سوم و جامعه سوسیالیست‌ها گذارده است.

ملکی، خامه‌ای (۱۳۳۶) در کتاب «ده سال پس از انشعاب» که از انتشارات کتابخانه تخصصی اسلام و ایران است، نویسندگان تلاش کرده‌اند تا بر اساس مدارک و شواهدی که در این فاصله زمانی به آنان دست یافته‌اند، ابهامات زمان انشعاب را روشن نمایند و بر درستی انتقادات خود و ضرورت تاریخی انشعاب از حزب توده تأکید نمایند.

نقوی (۱۳۷۰) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «نیروی سوم در ایران و اندیشه سیاسی خلیل ملکی» به بررسی اندیشه خلیل ملکی در رابطه با ایده نیروی سوم و تعاریف و اهداف آن می‌پردازد.

چارچوب نظری و تحلیل چرایی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده با رهیافت تاریخی

از آنجایی که انشعاب خلیل ملکی را از حزب توده نمی‌توان یک حرکت فردی و یا اختلاف شخصی، سازمانی دانست که اگر این چنین بود فقط به خروج یا اخراج وی از حزب توده می‌انجامید، بلکه باید در بستر تحولات تاریخی در درون جریان چپ ایرانی آن را تحلیل کرد. رهیافت تاریخی، شکل‌گیری پدیده‌ها را در خلاء نمی‌بیند؛ بلکه آنان را حاصل انباشت تجارب، تعارضات و تحولات در عرصه‌های درونی و بین‌المللی و در یک فرایند زمانی و تاریخی، بررسی می‌کند. به نظر می‌رسد که موضوع تاریخی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده، با ترکیب چند نظریه (شکاف‌های حزبی، جنبش‌های اجتماعی و اقتدار کاریزمایی، استقلال‌طلبی فکری - سیاسی و نظریه فرصت‌های سیاسی) به شکل بهتری قابل توضیح خواهد بود و هر کدام از نظریات فوق جنبه‌ای از چرایی انشعاب را روشن‌تر خواهند کرد.

بر اساس نظریه شکاف حزبی، انشعاب خلیل ملکی از حزب توده، بازتابی از انتقادات شکاف دموکراسی درون‌حزبی و تمرکزگرایی تشکیلاتی، شکاف استقلال‌طلبی سیاسی، ایدئولوژیک و شکاف میان چپ ملی و چپ وابسته به کمونیسم بین‌المللی بود. این شکاف‌ها بازتابی از شرایط خاص ایران بود، حاصل دو درک متفاوت از سوسیالیسم و منافع ملی، استقلال و وابستگی بود. شکاف‌ها و گسست‌های بزرگ از دید لیست و رکان عبارت‌اند از اصلاح‌گری و ضد اصلاح‌گری سده ۱۶ و ۱۷ که موجب شکاف پیرامون - مرکز گردید و... شکاف کلیسا و دولت و گسست صنعتی سده نوزدهم، شکاف بین کارگر و کارفرما و هم چنین گسست انقلاب روسیه (۱۹۱۷) و پس از آن که موجب شکاف بین کمونیسم در برابر سوسیالیسم شده (کدی، ۱۳۸۸: ۲۱) بر اساس شکاف ایدئولوژی «ارتدکسی و اصلاح‌طلبی» درون جناح چپ که بیشتر شکاف ایدئولوژیک - شناختی است: طرف‌داران کمونیسم ارتدکسی (حزب توده ایران)، خود را بخشی از اردوگاه سوسیالیسم به رهبری اتحاد شوروی می‌دانستند که بر تبعیت و حمایت کامل و بی‌قیدوشرط از حزب کمونیست شوروی تأکید داشتند. تفسیر استالینیستی از مارکسیسم، ساختار بسیار متمرکز و سلسله‌مراتبی، عدم تحمل انتقاد از درون، ترجیح منافع اتحادشکنی بر منافع ملی، از ویژگی‌های برجسته فکری آنان بود. در مقابل جریان اصلاح‌طلبی به رهبری خلیل ملکی بر تحلیل شرایط مشخص ایران، تفسیر انتقادی از مارکسیسم، دموکراسی، استقلال سیاسی و ملی، عدالت اجتماعی، نقد غرب و شرق تأکید داشتند. انشعاب خلیل ملکی را از حزب توده، دقیقاً بر شکاف ایدئولوژیک چپ وابسته و چپ مستقل منطبق است. (توحیدفام، ۱۳۹۷: ۱۱۴). این انشعاب یک شکاف پایدار در چپ ایران ایجاد کرد که هنوز هم تداوم دارد. نظریه شکاف‌های حزبی بر شناخت و بیان ریشه‌های تاریخی اختلافات و تعارضات تأکید دارد این شکاف‌ها، در بستر زمان، به تدریج در اذهان بخش عمده‌ای بالغ بر یک‌صد از تن اعضای حزب توده برجسته شد و انشعاب را به رهبری خلیل ملکی شکل داد. نظریه جنبش‌های اجتماعی، انشعاب خلیل ملکی را بر پایه بسیج منابع، چارچوب گفت‌وگویی و شکل‌گیری هویت جمعی را توضیح می‌دهد. انشعاب را

یک کنش جمعی می‌داند که با سازمان‌یابی و گفت‌وگوسازی و هویت‌یابی به جدایی سازمانی می‌رسد. اقتدار کاریزمایی مبتنی بر ایمان و ارادت و رابطه عاطفی (کنش عاطفی) میان رهبران و پیروان اوست. (بشیری، ۱۳۸۲: ۷۳۰).

داشتن دیدگاه اصلاحی سوسیالیسم از وابستگی به شوروی، باز تعریف دموکراسی و استقلال ملی، توانایی جذب پیروان فداکار. (وی توانست گروهی از وفاداران و روشنفکران را حول افکار خود جمع کند.) از ویژگی‌های کاریزمایی ملکی بود. هزینه‌های سنگین زندان و محرومیت‌ها را تحمل کرد که بر اعتبار او نزد پیروانش افزود. بر این اساس برخی از ویژگی‌های کاریزمایی را دارا بود و توان بسیج عمومی را جهت جدایی از حزب توده یافته بود. بر اساس آرای آلن تورن، جنبش‌های اجتماعی دارای ویژگی‌های سه‌گانه‌ای هستند. یک اصل «هویت»، اصل دوم ضدیت، اصل سوم عمومیت (روشه، ۱۳۹۵: ۱۳۲). خلیل ملکی با مفاهیمی مانند: سوسیالیسم مستقل ملی، مخالفت با دنباله‌روی از مسکو، نقد استالینیسم، طرف‌داری از دموکراسی، و حتی انتخاب نام نیروی سوم و... به‌وضوح یک «هویت» متمایز و جدید برای خود تعریف کردند. دال مرکزی «ضدیت» با حزب توده، مبارزه با اردوگاه کمونیسم ارتدکس و انتقاد از سیاست‌های پیروی کورکورانه و عدم استقلال فکری بود. ملکی و یارانش یک جایگزین کمونیسم (سوسیالیسم دموکراتیک و مستقل) را در میان قشر روشنفکران و دانشگاهیان ارائه کردند. اما وی نتوانست این پروژه را به یک جنبش توده‌ای تبدیل کند و عمومیت دهد.

ملکی برخلاف حزب توده، بر استقلال فکری و سوسیالیسم ملی تأکید داشت. ملکی به‌نقد عملکرد شوروی در ایران (قضیه آذربایجان و نفت شمال) و همچنین نقد استالینیسم پرداخت و بجای اطاعت کورکورانه، بر تحلیل شرایط خاص ایران تأکید داشت، وی دموکراسی و سوسیالیسم را از هم جدایی‌ناپذیر می‌دانست. همین موارد هسته مرکزی استقلال‌طلبی فکری وی بود. نظریه استقلال‌طلبی بر ویژگی فکری و اندیشه‌ای و جهت‌گیری‌های کنش جمعی و سازمانی انشعاب‌گران در تفاوت با مواضع حزب توده تأکید دارد. گلدستون و تیلی بر این باورند که دولت‌ها با اختصاص امتیازات به بعضی گروه‌ها و سرکوب بعضی دیگر، فرصت‌ها و تهدیدهایی را به شکلی متناظر ارائه می‌دهند... به ترکیب فرصت‌ها و تهدیدها باید همچون علایمی نگریسته شود که به جنبش‌ها ارسال می‌شوند و این تصور و ادراک از این علایم است که برای اثرگذاری بر فرصت‌های سیاسی مهم و کلیدی است. (جانستون، ۱۳۹۸: ۹۸).

عملکرد و موضع‌گیری‌های حزب توده، کودتای ۲۸ مرداد، شکست جبهه ملی و حزب توده، و بعداً افشاگری‌های خروشچف در مورد استالین، همگی یک فرصت برای بازاندیشی درون‌حزبی را ایجاد کرد، ملکی با بسیج نیروی‌های هم‌فکرش، هسته «جامعه سوسیالیست‌ها» را شکل داد. وی یک چارچوب بدیل ارائه داد، و بر اساس این چارچوب نیروی سومی را مستقل از شرق و غرب و مستقل و دموکراسی‌خواه و میهن‌پرست و متمایز از حزب توده، به‌عنوان یک «هویت جدید» معرفی کرد. بر اساس نظریه فرصت سیاسی، در شرایط تغییرات مداوم در ساختار قدرت، و تحولات بین‌المللی و فضای سیاسی، و تمرکزگرایی و محدودشدن نقد درونی و انسداد امکان اصلاح از درون، انشعاب به گزینه‌ای ناگزیر تبدیل می‌شود. ملکی و همراهانش به این نتیجه رسیدند که برای رهایی از ساختار متمرکز، بدون داشتن استقلال فکری و سیاسی، نمی‌توان به نیرویی مؤثر و مشروع برای ایجاد تغییرات مثبت در جامعه ایران تبدیل شد. (صادق فامیان قدیم و توحیدفام، ۱۳۹۸: ۷۵-۸۰؛ صادق فامیان قدیم و توحیدفام، ۱۳۹۹: ۹۷). به همین دلیل انشعاب را تلاشی برای ایجاد یک جریان و گفتمانی مستقل از سوسیالیسم مستقل و ملی و پرهیز از وابستگی، با لحاظ شرایط خاص ایران دانستند و از فرصت و فضای مناسب برای تصمیم‌گیری اعلام انشعاب سود جستند.

زمینه تاریخی و سیاسی تأسیس حزب توده

ویژگی‌های جامعه ایران را در شهرپور هزار و سیصد و بیست می‌توان به‌صورت مختصر این‌گونه بیان کرد: اشغال نظامی کشور توسط متفقین، تبعید رضا شاه و انتخاب محمدرضا شاه به جانشینی، فضای باز سیاسی و شکل‌گیری احزاب متفاوت من‌جمله حزب توده، شکل‌گیری حکومت خودمختار آذربایجان و کردستان، به‌قدرت‌رسیدن احمد قوام، شکل‌گیری انشعاب خلیل ملکی از حزب توده و تشکیل سازمان سوسیالیست‌ها، شکل‌گیری جبهه ملی، مسئله ملی‌شدن نفت ایران، قضیه نفت شمال، تولد نهضت ملی ایران به رهبری دکتر محمد مصدق، و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. افول قدرت دیکتاتور موجبات نضج و تأسیس احزاب سیاسی را در کشور فراهم آورد. تشکیل ده‌ها حزب، اتحادیه، نظیر حزب توده، اراده ملی، عدالت، استقلال وطن، مردم، میهن‌پرستان، مردان کار،

کبود، رادیکال، سوسیالیست، پیکار و ملی ایران و شورای متحده کارگران و زحمت‌کشان ایران در این سال‌ها قابل توجه است (مقصودی، ۱۳۹۵: ۲۹-۳۰).

ورود خلیل ملکی به حزب توده

پس از آنکه، حزب توده تأسیس شد، ملکی با شناختی که از شخصیت‌های عضو حزب توده در دوران زندان گروه ۵۳ نفر حاصل کرده بود، حاضر به همراهی و حضور در آن نشد، اما با اصرار افرادی جهت اصلاح حزب، در نهایت عضویت را پذیرفت. حزب توده نخستین حزب مدرن با ایدئولوژی و تشکیلات منسجم بود که بر عدالت اجتماعی، مبارزه با استعمار و پیشرفت اجتماعی تأکید داشت و توانست پایگاه اجتماعی گسترده‌ای در بین جامعه کارگری و دانشجویی و روشنفکران به دست آورد. اشغال ایران توسط متفقین و استعفای رضاشاه راه نفسی گشود، در هفتم مهرماه ۱۳۲۰، جلسه مؤسسان حزب توده، یک هیئت پانزده نفری را به نام «کمیته موقت» انتخاب کرد و سلیمان میرزا اسکندری را که هم به آزادی‌خواهی و هم سوسیالیسم و هم به دیانت و پرهیزکاری شهرت داشت، در رأس این کمیته قرارداد (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۲۸). ملکی پس از شهریور ۱۳۲۰ و رفتن رضاشاه از ایران، حاضر نشد در تأسیس حزب توده شرکت کند؛ زیرا که از بیشتر سران آن، رفتارهایی را در زندان ۵۳ نفر دیده بود که رفتاری شایسته نمی‌دانست. خلیل ملکی یکی از باقیمانده‌های گروه ۵۳ نفر یا گروه تقی ارانی بود که پس از آزادی از تبعید و زندان دوره رضاشاهی حزب توده ایران را بنیان نهادند... حزب توده بر مبنای جبهه‌های ملی یا ضد فاشیستی‌ای تشکیل شده بود که در زمان جنگ در فرانسه، ایتالیا، یوگسلاوی، یونان و سایر کشورهای اروپایی برای مبارزه با نازیسم و فاشیسم پدید آمده بودند. رهبری این جبهه‌ها را غالباً عناصر مارکسیست تشکیل می‌دادند. ولی چنانچه از عنوانشان پیداست. در برگیرنده طیف وسیعی از لیبرال‌ها، سوسیالیست‌ها، دموکرات‌ها و کمونیست‌هایی بودند که به این ترتیب در جبهه‌ای برای مبارزه با اشغالگران نازی و فاشیست متحد شده بودند. (کاتوزیان، ۱۳۹۴: ۲۴).

در این بین گروهی از جوانان زده آن حزب به رهبری هنرمند برجسته عبدالحسین نوشین، مکرراً پیش ملکی از رفتار سران حزب خود شکایت می‌کردند و از او دعوت می‌کردند که برای اصلاح حزب توده به آنان بپیوند و آنان را در کوشش برای اصلاح حزب رهبری کند که بالاخره پذیرفت. اعتراض اصلی انتقادکنندگان داخل حزب بر دو محور قرار داشت، یکی دیکتاتوری رهبری در داخل حزب، و دیگری اطاعت همان رهبری از دستورهای سفارت شوروی. این انتقادکنندگان گروه بزرگی از سازمان ایالتی تهران (که در کنگره حزب دو سوم آرا را داشت) و بعضاً جای دیگری بودند - مانند خلیل ملکی، اسحاق اپریم، احمد آرام، رحیم عابدی، انور خامه‌ای، فریدون توللی و جلال آل احمد که به اصلاح‌طلبان شهرت یافتند؛ یعنی کسانی که می‌خواهند حزب را از داخل اصلاح کنند. (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۵). وی با اکراه عضویت در حزب توده را پذیرفت؛ اما در ادامه راه با مواردی از عملکرد اعضا و موضع‌گیری‌های حزب توده مواجه شد که باعث شد منتقد جدی حزب شود و در صدد اصلاح آن برآید. (توحیدفام، ۱۳۹۵: ۸۷). وی همراه تعدادی دیگر پرچم‌دار اصلاحات در حزب توده بود که در نهایت ایشان و همراهان ناامید از اصلاح‌پذیری درونی حزب، راه انشعاب را برگزیدند و پس از انشعاب به دنبال ایجاد تشکیلی مستقل از حزب با راهبرد و تفکر و مبانی نظری متفاوت، با مشکلات عدیده‌ای مواجه شدند. عدم تأیید اتحاد جماهیر شوروی و تبلیغات سنگین نشریات حزب توده علیه آنان و ایراد اتهامات متفاوت و دستگیری‌های مکرر توسط نظام حاکم مسلط، از جمله موانع حرکت آنان بود. در نهایت ایشان و همراهان توانستند، راه و روشی متفاوت از حزب توده ارائه دهند که در چارچوب اندیشه سوسیال‌دموکراسی می‌گنجید. ملکی از روشنفکران تحصیل کرده بود. او با نگاهی سوسیالیستی به عدالت اجتماعی، به حزب توده پیوست و به سرعت به یکی از نظریه‌پردازهای آن بدل شد؛ اما استقلال‌طلبی فکری و روحیه انتقادی ملکی به زودی او را در برابر رهبری حزب قرارداد. ملکی بعد از سقوط رضاشاه و رهایی از زندان و پیوستن به حزب توده و پیشامد حضور ارتش سرخ در ایران و قضیه نفت شمال و فرقه دمکرات آذربایجان، راهی دیگر پیشه ساخت، او آنگاه در آمیزه‌ای از ناسیونالیسم و میهن‌پرستی از یک‌سو و سوسیالیسم از سوی دیگر به‌گزینش دیگری رسید و در ستیز با حزب توده و شوروی با مظفر بقایی همراه و باسیاست پیشگان دین‌دار و دین‌داران سیاست‌پیشه هم پیمان شد. (شوکت، ۱۳۹۹: ۱۱). شهرت اصلی ملکی به تعبیر مخالفانش از لحظه‌ای آغاز شد که در پی فروکشیدن حزب توده به نقش یک‌مهره بی‌اختیار در سیاست خارجی شوروی، در فاصله ماجرای نفت شمال تا ظهور و سقوط دو حکومت دست‌نشانده مسکو در تبریز و مهاباد در اواسط دهه ۱۳۲۰

است. وی در مقام نقد این تجربه تلخ بر آمد و در نتیجه از حزب توده و نوع نگاهی که وابستگی‌هایی از آن نوع، پیش آورده بود به کلی جدا شد (بیات، ۱۳۹۶: ۵۵).

چرایی انشعاب خلیل ملکی از حزب توده

اختلافات ایدئولوژیک و تئوریک: حزب توده عملاً تابع سیاست‌های شوروی بود و استقلال سیاسی برای ایران را به حاشیه می‌راند. ملکی این وضعیت را خیانت به منافع ملی می‌دانست. او بر سوسیالیسم ملی تأکید داشت؛ سوسیالیسمی که متکی به شرایط خاص ایران باشد و نه دنباله‌روی کورکورانه از شوروی. ملکی به استقلال سیاسی و فکری و تحلیل در شرایط خاص کشور ایران و اولویت دادن به منافع ملی ایران در تصمیم‌گیری‌های و سیاست‌گذاری‌های حزبی باور داشت. درحالی‌که حزب توده بر اساس نظریه تغییر یافته کمینترن، منافع شوروی را ترجیح می‌داد. راهپیمایی تحت حمایت سربازان شوروی به طرفداری در واگذاری نفت شمال به شوروی و همچنین حمایت از حکومت پیشه‌وری در آذربایجان و دولت قوام از موارد بسیار مهم اختلاف ایدئولوژیک میان خلیل ملکی و حزب توده، می‌توان دانست. خلیل ملکی، بعد از انشعاب از عمده‌ترین مبنای اختلاف در درون حزب را نظریه انترناسیونالیسم می‌داند که در زمان انشعاب کمتر مورد توجه قرار گرفته؛ اما بعد از انشعاب مشخص می‌شود که بسیاری از موضع‌گیری‌های حزب توده و اختلافات با منشعبین ناشی از همین اصل و نظریه بوده است. در تعریف از انتر ناسیونالیست در نشریات پنهانی حزب توده نشریه شماره ۲۳ و ۲۴ چنین آمده: انتر ناسیونالیست کسی است که حاضر است بدون چون چرا بدون تزلزل و بدون قید و شرط از اتحاد جماهیر شوروی که پایگاه نهضت انقلابی جهانی است، دفاع کند و دفاع کرده و به جلو راندن این نهضت انقلابی بدون دفاع از اتحاد جماهیر شوروی غیرممکن است؛ زیرا کسی که بر سر دفاع از نهضت انقلابی جهانی علی‌رغم و بر ضد اتحاد جماهیر شوروی است بر ضد انقلاب گام برمی‌دارد وی مسلم به اردوگاه دشمنان انقلاب در می‌غلند (ملکی، ۱۳۹۴: ۳۰۸). از مقطع شکل‌گیری انتر ناسیونال سوم یا کمینترن به تدریج شاهد آن بودیم که روح انتر ناسیونالیسم رنگ می‌بازد و در نهایت بعد از کمینترن شاهد کاریکاتوری از انتر ناسیونالیسم پرولتری توسط اتحاد شوروی بودیم که در آن مجموعه‌ای از احزاب برادر برای محافظت از منافع برادر بزرگ‌تر همسو می‌شدند. (صداقت، ۱۴۰۱: ۲۷). کشف کژروی‌های سیاسی اجتماعی حزب کمونیست شوروی و برپایی دستگاه استبدادی ژوزف استالین، رهبر حکومت شوروی، انگیزه خلیل ملکی و هم‌فکران او برای جداسدن از حزب توده شد. سرانجام، پس از درنگی کوتاه، یکباره بلندگوهای کرملین، رادیو مسکو و کشورهای دیگر هم پیمان شوروی، روزنامه‌های حزب کمونیست مانند ایزوستیا و ستاره سرخ، شورش خود را به ملکی که او را خیانتکاری خواندند، آغاز کردند. سران حزب توده نیز طوطی‌وار، دشنام‌های آن‌ها را در روزنامه‌های خود منتشر کردند و همه ماجرا را در "جاه‌طلبی‌ای" که به خلیل ملکی نسبت می‌دادند، خلاصه می‌کردند. خشم و بل وحشت دستگاه استالین از آن جهت بود که برای نخستین بار در یک کشور جهان‌سومی گروهی به ریشه اصلی انحراف و کژروی و تحریف و کژنمایی سیاست استالین پی برده‌اند. (قائمی، ۱۴۰۰: ۷۸-۷۹). در مبارزه نهضت ملی ایران نیز، سیاست‌های شوروی که در قراردادهای تقسیم غنائم با متفقین، بر اساس حوزه‌های نفوذ تعریف شده همکاری با هم بود. این سیاست‌های شوروی در کنش‌های سیاسی حزب توده انعکاس می‌یافت و از نهضت ملی نه تنها پشتیبانی نمی‌کردند؛ بلکه کارشکنی هم می‌کردند. تدبیر دولت انگلیس برای برانداختن حکومت ملی مصدق سهم بزرگی شرکت‌های نفتی آمریکایی علیه حکومت ملی مصدق، هنگام تقسیم غنائم کودتا، همکاری ضمنی انگلیس و شوروی در براندازی مصدق... بود. (وودهاوس، ۱۳۶۸: ۸). آن‌طور که آقای استه تینوس معاون وزارت امور خارجه وقت آمریکا در کتاب خود می‌نویسد در یالتا بین سران ۳ دولت بزرگ معلوم شده بود که مثلاً در کشورهای بالکان، چند درصد نفوذ از آن آمریکا و چند درصد از آن انگلستان و در حدود ۸۰ درصد نفوذ در بعضی از کشورهای بالکان به شوروی واگذار شده بود. ولی دولت شوروی غنائم بعد از جنگ را در قسمت‌هایی که تحت اشغال شوروی نیست، صلح‌جویانه بین سه یا پنج دولت بزرگ تقسیم می‌کند. در قسمت اشغالی ارتش سرخ این تقسیم را قبول نداشت، با به‌کاربردن یکی از روش‌های مجرب صددرصد نفوذ در این کشورها را به خود اختصاص داد. (ملکی، ۱۴۰۳: ۷۳). ایرج اسکندری دبیرکل سابق حزب توده در خاطراتش می‌گوید: برای صحبت به منزل دکتر مصدق رفته بودیم. در آنجا ضمن صحبت گفتم آخر این مسئله بالاخره جز حریم امنیت شوروی است. (مسئله نفت شمال که حریم امنیت را آقای طبری در مقاله‌ای عنوان کرد) مصدق گفتند: چه گفتی؟ حریم امنیت؟ دست کرد در جیش یک قلم‌تراش درآورد بیرون. آن را باز کرد و به من گفت تو جای پسر من

هستی اگر یک‌دفعه دیگر کلمه حریم از دهن بیرون بیاید، با این زبانت را می‌برم، گفتم چطور؟ گفت؛ یعنی چه آقا، پس شمال حریم امنیت روس‌هاست. جنوب هم حریم امنیت انگلیس‌ها. غربشم نمی‌دانم مال کجا، پس ما چه کاره‌ایم؟ بله، حریم ایران کجاست؟ آخر این حرف‌ها چیست که درآورده‌اید؟ این حرف‌ها را ننزید. آقا خوب نیست، شما مملکتان را حفظ نکنید، شما میهن‌پرست هستید، خوب نیست. یک‌لحظه پیش خود فکر کردم، اندیشیدم دیدم عجب حرف درستی می‌زند. راست می‌گوید آخر چرا آخر چرا ما این حرف را می‌زنیم گفتم ببخشید. (اسکندری، ۱۳۷۲: ۱۹۱). تاخت‌وتاز فکری ملکی علیه استالینسم عملاً از دوران انشعاب آغاز و تا پایان عمر ادامه یافت. به باور ملکی همکاری حزب توده با حمایت از عناصر مرتجع مثل قوام‌السلطنه، حمایت از پیشنهاد کافتارادزه، استقلال طلبی پیشه‌وری و مخالفت با نهضت ملی ایران همه‌وهمه ریشه در تبعیت از مفهوم استالینی دارد وی خطاهای حزب توده را هم از لحاظ تاریخی و هم از لحاظ ایدئولوژیکی مورد بحث و تحلیل قرارداد و باتکیه بر غیر سوسیالیستی بودن ماهیت استالینسم نوع کمونیست روسی را به زیر سؤال برد... (نقوی، ۱۳۷۰: ۱۹۴).

اختلافات سازمانی و مدیریتی: ساختار حزب توده به شدت متمرکز و غیردموکراتیک بود. رهبران سنتی حزب با هرگونه مخالفت و انتقاد برخورد می‌کردند. ملکی که فردی آزاداندیش بود، چنین رویکردی را برنمی‌تافت. از مواردی که خلیل ملکی در درون حزب توده پیگیر تغییر و اصلاح آن بود پایبندی به نظام‌نامه و مرام‌نامه حزبی بود. عدم برگزاری کنگره دوم مطابق نظام‌نامه حزبی در موعد مقرر، یکی از انتقادات جدی ملکی به مرکزیت حزب بود. ملکی حزب را فاقد برنامه و نقشه برای فعالیت‌های سیاسی می‌دانست. در شرایطی که جنگ سرد بین شرق و غرب در جریان بود و هرکدام از بلوک قدرت در پی گسترش حوزه نفوذ خود در حوزه‌های جغرافیایی و سیاسی و اقتصادی بودند. خلیل ملکی با مطالعه اوضاع جهان و در آگاهی به تفکر سوسیال‌دموکراسی، در جستجوی راه سومی بود که مستقل از وابستگی به شرق و غرب، باتوجه به شرایط تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی و اقتصادی ایران، منافع ملی را به حداکثر برساند.

دلایل انشعاب از دیدگاه خلیل ملکی

در سال ۱۳۲۶، اختلافات خلیل ملکی با رهبری حزب توده به نقطه اوج رسید. او همراه با جمعی از هم‌فکرانش اعلام جدایی کرد. این انشعاب نه تنها یک حرکت سازمانی بلکه یک تحول فکری بود؛ چراکه برای نخستین بار جریان «چپ مستقل» در ایران شکل گرفت. خلیل ملکی در مقاله دو روش برای یک هدف، ضمن نقد اظهارات مخالفینش در حزب توده، به دلایل انشعاب می‌پردازد و با ذکر روش‌های تجزیه و تحلیل مواضع حزب در قبال عدم برگزاری کنگره دوم مطابق نظام‌نامه حزبی از چهار جریان درون حزب توده (۱- جریان اپورتونیست راست ۲- جریان اپورتونیست چپ ۳- تلفیقیون ۴- جریان اصلاح طلب) نام می‌برد و به بیان مواضع هر کدام می‌پردازد. وی دلایل انشعاب را در نحوه مواجهه با برگزاری کنگره دوم که خواست اصلاح‌طلبان است برای نقد و تصحیح مواضع حزب توده و همچنین نحوه تصمیم‌گیری و همکاری با قوام السلطنه و مواجهه با استقلال حزب و تصمیم‌گیری داخلی و الویت دادن به مواضع جریان‌ات بین‌المللی و پیروی از تصمیمات و خط‌مشی اتحاد شوروی می‌پردازد. وی حمایت از قوام السلطنه، تعویق انداختن کنگره و لزوم داشتن نقشه در حزب و دنباله‌روی و تسلیم محض شدن رهبری حزب به نقشه‌های قوام را دلایل انشعاب می‌داند. تمایل به حفظ موقعیت تشکیلاتی و تمایل به اجتناب از مواجهه شدن با افکار عمومی رهبری را وادار کرد، افراد حزب را در مدتی بیشتر از چهار سال در حقوق دموکراسی خود، یعنی تشکیل کنگره محروم سازد. نخستین کنگره حزب توده ایران در مردادماه ۱۳۲۳، بر اثر فشار افکار عمومی تشکیل گردید. مطابق نظام‌نامه مصوب تاریخ تشکیل کنگره دوم در مرداد ۱۳۲۴ بود؛ ولی بدیهی است که در این موقع کنگره دوم تشکیل نشد. یکی از علل اصلی انشعاب ما در همین‌جا است که خود دستگاه رهبری فعلی تا چندی پیش تصریح می‌نمود که کارهای ما بی‌نقشه بوده و بیشتر ابتکارات شخصی در پیش‌بردن کارها مؤثر بوده و در نشریات رسمی خود می‌نوشت که دلایل بی‌شماری در دست است که دستگاه رهبری حزب ما در اثر نداشتن نقشه مبارزه موقعیت‌هایی بسیار مناسبی را از دست داد. (ملکی، ۱۳۹۶: ۹۲۹-۹۴۸). خلیل ملکی و انور خامه‌ای، ده سال پس از انشعاب در کتابی به همین نام به توضیح دلایل انشعاب می‌پردازند و می‌گویند: ما انشعاب‌کنندگان متوجه بودیم که جریان‌های این حزب با ایده‌آل‌های اصول اعلام شده مغایرت دارد، معذالک حتی برای خود ما بسیاری از مسائل مبهم وجود داشت. درست است که حزب توده از لحاظ تشکیلاتی متلاشی‌شده لکن از لحاظ ایدئولوژی هنوز نمرده است؛ بنابراین خطر احیای حزب توده یا سازمانی مانند آن وجود دارد.

(در زمان تحریر این پژوهش، بقایایی از حزب توده، در سایتی بنام راه توده و کانالی تلگرامی با عنوان پیک نت با ۱۷۷۰۰ مشترک به نشانی t.me/pyknet، همان مواضع حزب توده را، در غیبت شوروی، مواضع روسیه کنونی تحلیل، تبلیغ، دفاع و حمایت می‌کنند.) و بدون شک انشعاب یک واقعیت تاریخی است. روشن‌شدن آن برای تاریخ معاصر این کشور برای کسانی که بعدها در راه اصلاح و ترقی کشور مبارزه خواهند کرد و برای نسل‌های آینده که می‌خواهند بهتر خود را بشناسند لازم است. درست است که در جهت اصلی انتقادات اساسی ما نسبت به حزب توده تغییری روی نداده، لیکن دامنه این انتقادات وسیع‌تر و عمیق‌تر گردیده است و مشخص و متبلور شده است. شرایط تغییر کرده، عواملی که ما را وادار به انتشار این رساله کرد، خیلی از نکات و مسائلی است که در آن روزها برای خود ما نیز مبهم و مجهول بوده است با طول زمان و پیشامد حوادث روشن‌تر شده است. در بدو تأسیس حزب توده، انتقادات فقط متوجه دستگاه رهبری و عدم صلاحیت افراد آن می‌گردید؛ اما هنگامی که اصلاح‌طلبان خواستند با توسل به نظام‌نامه حزب و با استفاده از افکار عمومی، افراد فاقد صلاحیت را از دستگاه رهبری برکنار سازند، با مشکل دیگری روبرو شدند و آن عدم وجود دموکراسی در حزب و اجرای اصول حزبی بود. در نتیجه مجموع مجموعه انتقادات فوق، به زمینه‌تئوریک کشیده شد، اصلاح‌طلبان متوجه شدند که دستگاه رهبری دارای انحرافات اساسی و اصولی است. جناح اصلاح‌طلب به یک عیب سیاسی دیگر که مافوق کلیه نواقص و در حقیقت منشأ همه آن‌ها بود، پی بردند. این نقص بزرگ وابستگی یک‌طرفه حزب توده به سیاست دولت شوروی و اطاعت کورکورانه از آن بود. بدین شکل مسئله استقلال یا عدم استقلال آن به میان آمد همین عامل بود که بیش از عوامل دیگر موجب انشعاب گردید. جریان تازه‌ای که پیش آمد و پرده از سیمای حزب توده برداشت. جریان تقاضای امتیاز نفت شمال بود. دستگاه رهبری حزب توده در تهران و کلیه شهرهای شمال در پناه سرنیزه سربازان شوروی میتینگ و تظاهراتی ترتیب داد و تقاضا کرد، نفت شمال به شوروی‌ها داده شود. پس از تلاش‌های اصلاح‌طلبان بالاخره مایوس از اصلاح، تصمیم به انشعاب گرفته می‌شود. چرایی انشعاب را به‌طور مشخص، فساد دستگاه رهبری مانند تقلب در انتخابات و حیف‌ومیل حق عضویت‌ها، زندان سیاه‌چال درست کردن برای مخالفین، فساد اخلاقی برخی، عدم دموکراسی در حزب و ایمان به دموکراسی جهانی می‌داند و می‌گوید: اگر عامل شوروی در میان نبود هیچ‌وقت ما انشعاب نمی‌کردیم و ایمان به دموکراسی جهانی را تسلیم محض و اطاعت کورکورانه از سیاست‌های دولت شوروی می‌داند و سپس ضمن عنوان مواردی از موضع‌گیری‌های حزب توده در مقاطع مختلف می‌گوید: در سال ۱۹۴۸ که تیتو از کمینفرم خارج شد، حزب توده به‌شدت به آن‌ها حمله کرد. دستگاه حزب توده به علت سازش موقت سیاست‌های شوروی و انگلیس به علت ترس از اینکه ملی‌شدن صنعت نفت، در سراسر کشور در آینده، مانع دادن امتیاز نفت شمال به شوروی خواهد گردید، با تمام قوا با آن مخالفت کرد و در راه پیروزی جنبش ملی اخلال و کارشکنی نمود. در هنگامی که مسئله نفت ایران در دادگاه بین‌المللی لاهه مطرح بود. شوروی از شرکت در جلسات و دادگاه خودداری کرد. حزب توده باز از این روش دفاع کرد. زمانی که دولت ایران به امتیاز شیلات پایان بخشید و آن را ملی کرد، حزب توده مدافع منافع شوروی گردید و حتی کاسه گرم‌تر از آتش، تقاضای تجدید امتیاز شیلات را نمود. در پایان برای اثبات ادعاهای خود به اعترافات دکتر محمد بهرامی اشاره می‌کند و می‌گوید: دودسته تحت رهبری کیانوری و شرمینی در درون حزب فعال مایشاء بودند که هیچ‌کدام به حرف‌های من گوش نمی‌دادند و تقصیر را بیشتر متوجه دسته کیانوری می‌داند. ملکی در رساله ده سال پس از انشعاب می‌گوید: بهترین سندی که در حقیقت باید آن را قضاوت تاریخ نام نهاد، نامه‌ای است که قهرمان درجه اول مبارزه با انشعاب، مهندس نادر شرمینی از زندان برای او ارسال می‌کند. وی (شرمینی) می‌گوید: جناب آقای ملکی دوست گرامی و ارجمندم، گذشت ایام و مرور زمان، درستی بسیاری از نظرات شما را به‌نحوی درخشان به ثبوت رسانید. من امروز کاملاً قانع هستم که حق با شما بوده... پوزش می‌طلبم، من در برابر قدرت تشخیص علمی و شهامت اخلاقی شما که در برابر طوفانی از تهمت و افترا جسورانه پایداری نمودید، سر تکریم فرود می‌آورم. (ملکی، خامه‌ای، ۱۳۳۶: ۷-۴۱). ملکی می‌گوید: چرا سران حزب توده مبالغه در نیرومند کردن استعمار کردند، این مبالغه و تقویت بدبینی و یاس امروز به نفع بریتانیا و به نفع شوروی و هیچ‌وقت به نفع ایران نیست. این حقیقت است که سران توده علی‌رغم ادعای پر آب‌وتاب خودشان با استعمار مبارزه، نکرده؛ بلکه اکتفا به ترساندن مردم از بریتانیا کردند. تا بتوانند ملت ایران را مانند خود در دامن شوروی بیندازند. در داخل حزب توده و شورای متحده، همیشه این‌طور استدلال می‌شد که نیروی حزب و شورای متحده و ملت ایران به‌تنهایی قادر به مبارزه عملی و جدی نفت جنوب و سیاست بریتانیا نیست و اوضاع بین‌المللی (وضع شوروی) هم اجازه اقدام مستقیم علیه انگلستان را نمی‌دهد رهبری حزب درست بر خلاف فرمول معروف موازنه منفی آقای دکتر

مصدق به یک فرمول موازنه مثبت برای دو سیاست حریف عمل کرد، زیرا از طرفی مبارزه جدی و قطعی برای الغاء امتیاز نفت جنوب نکرد و از طرف دیگر مبارزه جدی برای دادن امتیاز نفت شمال به شوروی به عمل آورد. تا کفۀ سیاست شوروی آن طور که خودشان تشریح می کردند، با کفۀ سیاست بریتانیا در ایران معادل گردد. خیلی قابل توجه است این حزب در دونقطه شمال و جنوب ایران که از بهترین مراکز حیاتی ایران اند، اخیراً تشکیلات حزبی نداشت. همیشه این طور استدلال کردند که بدون اجازه اوضاع «بین المللی» یک تحول اجتماعی در ایران غیرممکن است (شاکری، ۱۳۵۸: ۲۳۵-۲۳۳).

جمع بندی روند جدایی

روند جدایی خلیل ملکی از حزب توده، یک تحول تدریجی فکری و سیاسی بود که با چالش کشیدن وابستگی حزب به شوروی و نقد ساختار استالینیستی آن آغاز شد و در نهایت به تشکیل یک جریان فکری مستقل انجامید. این روند نشان دهنده گذار بخشی از روشنفکری ایران از چپ وابسته به چپ ملی و مستقل بود. در فرایند فعالیت های حزبی برخی موضع گیری های سیاسی در قبال موارد پیش آمده چون قضیه پیشه وری و آذربایجان و قضیه امتیاز واگذاری نفت شمال به شوروی و عدم برگزاری به موقع کنگره ها و کنفرانس ها و عدم توجه به انتقادات درون حزبی، سرانجام جریانی که خود را اصلاح طلب می نامد، راه انشعاب را بر می گزید. خلیل ملکی به عنوان رهبر انشعابیون نظریه راه سوم را به عنوان جایگزین ایدئولوژی حزبی و بر اساس منافع ملی بنیان نهاد.

تشکیل نیروی سوم

در معرفی و تعریف نیروی سوم عام و خاص در ایران، در نشریه شماره ۷ و ۸ نیروی سوم پیرواست می گوید: موفقیت انتخابات دوره شانزدهم موفقیت نیروی سوم در مقابل نیروی هیئت حاکمه و اربابان آن ها از طرفی، و نیروی حزب توده و اربابان آن ها از طرف دیگر بود. تنها نمایندگان جبهه ملی که در تهران به مجلس شانزدهم گسیل گردیدند، نیروی سوم بودند. بالاتر از آن مردمی که پای صندوق ها رفتند و به نمایندگان جبهه ملی رأی دادند نیروی سوم بودند و انتظار داشتند که نمایندگان آنان مستقیم بروند و به چپ و راست منحرف نشوند، تا به هدف ملی برسند. دکتر مصدق علامت و نشانه نیروی سوم به معنی اعم آن بارزترین و آگاه ترین و باارزش ترین شخصیتی است که ایران در مقابل توسعه طلبان از هر نوع می شناسد. در بیانیه جامعه سوسیالیست های نهضت ملی ایران به روش ها و خط مشی جامعه، سیاست داخلی جامعه سوسیالیست ها در برابر طبقات حاکم و قانون اساسی می پردازد و می گوید نیروی سوم عام، دارای مکتب اجتماعی مشترک نیست تنها در روی وجه مشترک مبارزه ضد استعماری به وجود آمده و تا مدتی که خطر استعمار یا نفوذ توسعه طلبی بیگانگان وجود دارد، نیروی سوم به معنی اعم یا جبهه وسیع ملی حق حیات دارد، اما وقتی مسائل داخلی مطرح می شود، راه حل مشکلات اجتماعی مربوط به روابط طبقات مختلف در معرض بحث و مطالعه و اقدام قرار می گیرد، نیروی سوم به معنی اخص خود در معرض بحث و مطالعه و اقدام قرار می گیرد. نیروی سوم به معنی اخص خود، مقابل جناح راست نیروی سوم به معنی عمومی آن است. جناح چپ جبهه ملی یعنی همین نیروی سوم از حزب و جمعیت ها و افراد یا اعضای است که واقعاً نماینده طبقات محروم باشد و در متشکل کردن آنان بکوشند و دارای برنامه اجتماعی مترقی باشد نه برنامه منحنی و عقب مانده و ارتجاعی نیروی سوم به معنی اخص هستند. (شاکری، ۱۳۵۸: ۳۵۲-۳۵۵). خلیل ملکی از معدود مبارزانی بود که با اختیار کردن اندیشه ای مستقل در پی آزادی و اصلاحات در جامعه بود. او نه از بلوک غرب پیروی کرد نه از بلوک شرق. در حقیقت، او پایه گذار اندیشیدن به مفهوم "نیروی سوم" بود. چیزی که بعدها از سوی بسیاری از متفکرین به طور گسترده در ساحت سیاسی مطرح گردید. (آبراهامیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۵). ملکی در سال ۱۳۳۹ جامعه سوسیالیست های نهضت ملی ایران را تأسیس کرد، همچنین او از پایه گذاران جبهه ملی سوم نیز بود. (قدیمی، ۱۳۹۵: ۱). نیروی سوم واقعی علاوه بر اینکه نیروی طبقات محروم کشور اعم از کارگر، دهقان و کارمند و روشن فکر مترقی و پیشه ور است در عین حال یک راه حل مشکلات اجتماعی یک مکتب اجتماعی مترقی است... نیروی سوم به عنوان جبهه مقاومت یک هسته سوسیالیستی بود که رهبری کننده کم و بیش آگاه این جریان یا جبهه بود که ما آن را نیروی سوم به معنی اخص نامیدیم (ملکی، ۱۳۹۶: ۲۱۱۰-۲۱۱۱).

مواضع سیاسی نیروی سوم و روش‌ها: در رابطه با مذهب و روحانیون می‌گوید: جامعه سوسیالیست‌های ایران اصول اخلاق و دیانت بدون پیرایه صدر اسلام را اخص برای مسلمانان و اخلاق و مذهب را برای به‌طور کلی برای بشر مفید می‌شمارد و از پیشی گرفتن روشی که اصول صدر اسلام را بدون پیرایه زنده کند و در حدود مذهبی با شرایط امروز وفق دهد، پشتیبانی می‌کند. از طرف دیگر جامعه با آن گونه دین و مذهب که در خدمت زروزر است و صاحبان امتیازات طبقاتی آن را پایگاهی برای حفظ و ابدی ساختن منافع نامشروع خود قرار داده‌اند مبارزه خواهد داشت. (شاگری، ۱۳۵۸: ۴۰۵-۴۰۶). این سؤال که در شرایط یا اوضاع و احوال حاضر بین‌المللی و ملی که کشورها در آن قرار دارد «چه باید کرد؟» به‌طور مختصر و سریع می‌گوییم که اولاً باید یک دکترین یعنی یک مکتب اجتماعی صحیح و مشخص و روشن داشت و ثانیاً باید یک سازمانی به وجود آورد که حامل آن مکتب اجتماعی و ثالثاً، عامل آن فکر باشد. این مکتب اجتماعی برای اشخاص و طبقات و یا قشرهایی از طبقات جامعه است که روی سخن ما با آن‌هاست. غیر از سوسیالیسم دموکراتیک نمی‌تواند باشد... جامعه سوسیالیست‌ها آن‌طور که مرسوم کلیه سوسیالیست‌های دموکراتیک جهان است، از راه پارلمانی و وسایل مسالمت‌جویانه سعی خواهد کرد جامعه را از داخل رژیم حاکمه متدرجاً و مطابق طبیعت جامعه ایرانی با در نظر گرفتن سنن موروثی ملی و مذهبی به هدف سوسیالیسم رفته‌رفته نزدیک‌تر کند. جامعه سوسیالیست‌ها هرگونه ائتلاف و یا همکاری با کمونیست‌ها را به‌طور صریح رد می‌کند. جامعه سوسیالیست‌ها یک مبارزه قلمی و علمی با ایدئولوژی کمونیست را مقدمه ضروری برای نجات‌دادن نسل جوان و زحمت‌کشان از قید آنان می‌داند... جامعه نسبت به آن عناصر اجتماعی که دارای ایدئولوژی و یا برنامه عقب‌مانده هستند یک مبارزه جدی را پیش می‌گیرد... جامعه سوسیالیست‌ها با سایر عناصر اجتماعی گرچه مرام و مسلک مشترک نداشته باشند، ولی وجوه مشترک هرچه سطحی و گذرنده داشته باشند در همان حدود همکاری خواهد کرد. حمایت از نهضت‌هایی رهایی‌بخش، همکاری با دو بلوک با حفظ اصول سیاست استقلال، منافع ملی و محلی را اساس و پایه سیاست دانستن... جامعه سوسیالیست‌ها معتقد است که با وسایل مسالمت‌جویانه و مبارزات قانونی و مذاکره در اطراف میز مباحثات، می‌توان بقایای نفوذ استعماری غرب را در آسیا و آفریقا به کلی از بین برد و روابط نوین متکی به اصول ملل متساوی‌الحقوق را جانشین ساخت. (ملکی، ۱۳۹۶: ۲۸۸۰-۲۸۸۴).

رابطه خلیل ملکی با نهضت ملی ایران

ملکی پس از انشعاب ب از حزب توده به دنبال همگرایی با نیروهای ملی و مذهبی و ضداستبدادی استعماری بود. ملکی و جبهه ملی در اهدافی مانند مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی و استقرار دموکراسی اشتراک نظر داشتند. وی در رویدادهای ملی‌شدن صنعت نفت با دکتر محمد مصدق همکاری عملی نزدیکی داشت و با اندیشه نیروی سوم به دنبال مسیری مستقل از وابستگی به شرق و غرب بود این تفکر با اندیشه‌های مصدق و جبهه ملی همگرایی داشت. ملکی می‌گوید: جبهه ملی را مرفقی‌ترین نیروی موجود جامعه کنونی ایران می‌دانم. مخصوصاً از این لحاظ که جبهه ملی استعداد و لیاقت این را دارد که نیروی بالقوه را که در نهاد ملت موجود است. از قوه به عمل آورد، بزرگ‌ترین حسن جبهه ملی در این است که نیرو و قدرت خود را از افکار عامه می‌گیرند. موفقیت جبهه ملی موفقیت افکار عامه است. خلاصه جبهه ملی نه فقط قدرت اصلاحات را به ملت عرضه داشت، بلکه راه وصول بدان را نیز نشان داد و هموار کرده است. مبارزه جبهه ملی منحصر به مبارزه سیاسی و پارلمانی نبود، در وهله اول مرکز ثقل مبارزه را با استعمار می‌داند. جبهه ملی با استفاده از آزادی نسبی سیاسی و اجتماعی مبارزه عملی با استعمار را لازم و ضروری دانسته و عمل کرده است و انهدام اصول استعماری در ایران را شرط مقدماتی آزادی‌های کامل می‌داند و نه برعکس. انجام وظایف مثبت و سنگینی که بر جبهه ملی است، اگر متکی به برنامه و نقشه و اصول محکمی نباشد. انتظارات افکار عمومی برآورده نخواهد شد. به‌وجود آمدن حزب یا سازمان متکی به اصول که بهبودی سرنوشت میلیون‌های نامبرده را وجهه همت خود سازد. هم برای طبقات و هم جبهه ملی لازم و مفید است. برای جبهه ملی باید هدف اجتماعی اصلاحات مشخص و معین شود. باید نیروی ملی به‌نوعی تنظیم شود که حکومت حزبی، پارلمانی، حقوقی و واقعی آن به وجود بیاید. باید نقشه منظم و مشروع و کارشناسانه داشته باشد. به نظر من مهم‌ترین وظیفه تاریخی جبهه ملی به‌وجود آوردن یک "مدنیت توده‌ای" است. (شاگری، ۱۳۵۸: ۲۹۵-۳۰۴). باید دانست هرچند که دکتر مصدق شریف‌ترین فرد از اشراف ایران است؛ ولی ایشان مطابق طرز تفکر طبقاتی و موقعیت اجتماعی خود یک تحول اجتماعی به نفع طبقات زحمت‌کش را نمی‌توانند عملی سازند. شکی نیست که وجود دکتر مصدق برای مرحله اول یعنی

مرحله ضد استعماری نهضت، خیلی مغتنم است. ولی عدم موفقیت او حتی در این مورد نیز برای ما آخر دنیا نمی‌باشد. بلکه شروع مجدد مبارزه است. ولی برای مرحله ثانی نهضت که رفرم ارضی هسته مرکزی آن است و اصلاح حال کارگران ستون فقرات آن است. اصلاً رسالتی برای دکتر مصدق قائل نمی‌باشیم. در مورد لایحه‌های متعدد که دکتر مصدق به مجلس آورد. لایحه جدید انتخابات از بحث‌انگیزترین آن‌ها بود. نهضت زنان پیشرو وابسته به نیروی سوم، با انتشار بیانیه‌ای ضمن قدردانی از دکتر مصدق... اقدام دولت در حذف زنان از صحنه سیاسی را مغایر با اصول حقوق بشر یعنی برابری همه افراد جامعه دانسته و از سران خواست تا در قانون جدید تجدیدنظر کرده تا زنان هم از حقوق طبیعی و دموکراتیک برخوردار شوند... (چگینی، ۱۳۶۸: ۸۷). او استدلال می‌کرد که مصدق باید راه‌حل آبرومندانه‌ای برای مسئله ملی‌شدن نفت بیابد. ملکی بر آن بود که حل‌شدن مسئله نفت به اصلاحات سیاسی و اقتصادی خواهد انجامید. (میاتا، ۱۳۸۰: ۵).

نقش خلیل ملکی در متمایزسازی

محوری‌های متمایز از حزب توده: نقد وابستگی به اتحاد جماهیر شوروی، ملکی و یارانش معتقد بودند که یک حزب سیاسی باید منافع ملی و محلی حداکثری، مردم کشور را بر اساس شرایط خاص ایران، پایه و اساس سیاست‌ورزی و کنشگری خود قرار دهد و از هیچ کشور بیگانه و یا قدرت‌مندی تبعیت بی‌چون‌وچرا نکند و مستقل از قدرت‌های خارجی باشد. ملکی و هم‌فکرانش، راه و روش حزب توده را در راستای منافع شوروی ارزیابی می‌کردند و معتقد بودند که حزب توده خود را شعبه ایرانی حزب کمونیست شوروی می‌داند. ملکی بر این باور بود که حزب توده به تقلید کورکورانه از مدل‌های شوروی می‌پردازد، درحالی‌که باید شرایط اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی ایران را در نظر داشته باشد. وی خواهان یک سوسیالیسم مستقل و ایرانی بود. ملکی ساختار حزب توده را استالینی و غیردموکراتیک و مبتنی بر اطاعت محض می‌دانست. ملکی، سوسیالیسم و دموکراسی را دوروی یک سکه می‌دانست و ساختار تشکیلی دموکراتیک را که به بحث و انتقاد، فضای بیشتری بدهد، مناسب می‌دانست. ملکی مواضع متفاوت حزب توده را از نهضت ملی‌شدن نفت ناشی از دستورهای دیکته شده از مسکو می‌دانست. ملکی با رد وابستگی به شوروی، حزب توده را «چپ وابسته» می‌دانست و نیروی سوم را به‌عنوان «چپ مستقل» معرفی می‌کرد. این تمایز را، می‌توان مهم‌ترین اقدام فکری ملکی در تاریخ سیاسی ایران دانست. درحالی‌که جبهه ملی بر استقلال و قانون اساسی تمرکز داشت، ملکی بر سوسیالیسم ملی، عدالت اجتماعی و ضرورت یک جنبش اجتماعی سازمان‌یافته تأکید داشت. او معتقد بود که صرفاً با ملی کردن نفت نمی‌توان جامعه‌ای عادلانه ساخت. باید به اصلاحات اجتماعی پرداخت. ملکی به علت تمایزهای فکری و استراتژیکی که با نهضت ملی ایران به رهبری مصدق داشت در درون نهضت ادغام نشد؛ اما موضعی نقادانه و حمایتی در رابطه با نهضت در پیش گرفته بود. ملکی نهضت ملی را جنبشی ملی‌گرا و لیبرال - دمکرات می‌دانست که هدفش قطع دست استعمار خارجی و احقاق حاکمیت ملی از طریق ملی کردن صنعت نفت بود که بر باورهای دموکراسی پارلمانی، حاکمیت قانون و استقلال سیاسی استوار است. ملکی تلاش می‌کرد باهدف توجه به خواست‌های طبقات محروم، سمت‌وسوی اجتماعی و سوسیالیستی نهضت ملی را تقویت نماید. ملکی مخالف مصدق نبود، اما از موضعی دوستانه انتقادهایی مانند (نپرداختن به تغییرات اجتماعی، اقتصادی، عدم سازمان‌دهی مردمی، نرمش در مقابل مخالفان) بر مصدق وارد می‌دانست. وی در مجموع استقلال سیاسی را بدون تحول اجتماعی و اقتصادی عمیق به سود محرومان، ناپایدار می‌دانست. ملکی با این دو تمایزگذاری، کوشید هویت مستقلی برای نیروی سوم بسازد، جریانی که نه توده‌ای بود و نه صرفاً ملی‌گرا، بلکه چپ ملی و مستقل. اهمیت تاریخی نیروی سوم به چند دلیل است: نخست آن که این جریان نخستین انشعاب از کمونیسم روسی در ایران بود، به‌طوری‌که پیشاهنگ همه جریانات چپ مستقل و سوسیالیست یا کمونیسم غیر روسی و ملی در کشور محسوب می‌شد. دیگر اینکه این جریان ایده‌ها و مسائلی را مطرح ساخت که حتی امروزه می‌تواند نو و بدیع باشد. به‌عبارت دیگر تفکرات و نظریه‌های "جریان نیروی سوم" روندی را از مارکسیسم لنینیسم به‌سوی سوسیالیسم پیمود که این روند در دهه‌های بعد در اروپا و بسیاری دیگر از نقاط جهان طی شد. دلیل دیگر اینکه "نیروی سوم" فصل مشترک دو جریان از سه جریان عمده حزبی کشور یعنی جریان چپ، ناسیونالیستی و مذهبی، مجموعه حرکت‌ها و جریان‌های سیاسی اصلی کشور را تشکیل می‌دهد (مدیرشانه چه، ۱۳۹۲: ۱۳).

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که خلیل ملکی و یاران اصلاح‌طلبش، از بدو ورود به حزب دارای انتقاداتی به افراد مؤثر و روش‌های حزب تازه‌تأسیس توده، بوده‌اند و با عزم اصلاح به درون حزب توده، وارد شده‌اند، اما از عمق و منشأ اصلی اختلافات، به‌مرور آگاهی پیدا می‌کنند، زمانی که پس از تلاش‌های فراوان بر اساس نظام‌نامه و اساسنامه حزبی موفق به اصلاح نمی‌شوند و منشأ اصلی اختلافات را در وابستگی‌های ایدئولوژی و تئوریک به اتحاد جماهیر شوروی و تفکرات استالینی حاکم بر حزب توده می‌یابند، راه انشعاب را در پیش می‌گیرند تا در تقابل با ایدئولوژی وابستگی به شوروی، استقلال‌طلبی سیاسی و منافع ملی ایران را بر اساس شرایط جامعه ایران و... پیگیری نمایند. انشعاب خلیل ملکی از حزب توده محصول مجموعه‌ای از عوامل ایدئولوژیک (ناهمخوانی با مارکسیسم شوروی محور)، سازمانی (اقتدارگرایی در رهبری حزب توده) و سیاسی - بین‌المللی (فضای جنگ سرد) بود. وی عیب بزرگ حزب توده را پیروی از مواضع و سیاست‌گذاری‌های شوروی و اولویت‌دادن به منافع بین‌المللی (شوروی)، نه منافع ملی می‌دانست. زمانی که دولت اتحاد شوروی تقاضای اعطای امتیاز نفت شمال را داشت و واقعه حزب دمکرات آذربایجان و حکومت خودمختار پیشه‌وری به وقوع پیوست. تفاوت‌ها و تمایزات فکری خلیل ملکی با حزب توده نمایان گشت.

ملکی و جریان راه سوم ضمن انتقادات دوستانه و ارائه راه کارها برای پیشرفت نهضت ملی، به حمایت و دفاع قاطع از نهضت ملی ایران و رهبری دکتر محمد مصدق پرداختند. دکتر مصدق را برای مرحله مبارزه با استعمار و کسب استقلال سیاسی و اقتصادی، مفید می‌دانستند، اما برای تغییرات و تحولات عمیق اجتماعی، به لحاظ پایگاه طبقاتی و فقدان برنامه مشخص و عدم سازماندهی مناسب، وی را توانمند نمی‌دیدند. به‌گونه‌ای که تبعیت حزب توده از شوروی بر اساس نظریه اتر ناسیونالیسم پرولتری و قرارداد درصدها بین کشورهای پیروز در جنگ جهانی دوم را عامل مهمی در انحراف حزب توده در رابطه با موضع‌گیری با نهضت ملی و شکست نهضت ملی ایران می‌دانستند.

در مبحث نقش ملکی در متمایزسازی، عمده‌ترین تمایزات با حزب توده و با نهضت ملی به رهبری دکتر مصدق عنوان شده‌اند. ملکی، هنگامی که پس از سال‌ها تلاش و مبارزه راه اصلاح از درون را مسدود یافت، با همراهان خود، اقدام به انشعاب نمود. او با نقد وابستگی حزب به شوروی و طرح ایده «سوسیالیسم ملی»، راهی تازه در سیاست ایران گشود. در نهایت ملکی گفتمان سوسیالیسم دمکراتیک را تشکیلاتی بنام جامعه سوسیالیست‌ها، بنیان‌گذاری کردند، خلیل ملکی از معدود مبارزانی بود که با اختیار کردن اندیشه‌ای مستقل در پی آزادی و اصلاحات در جامعه بود. او نه از بلوک غرب پیروی کرد نه از بلوک شرق. در حقیقت، او پایه‌گذار اندیشیدن به مفهوم "نیروی سوم" بود. چیزی که بعدها از سوی بسیاری از متفکرین به طور گسترده در ساحت سیاسی مطرح گردید (آبراهامیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۰). ملکی بیش از هر کس دیگری سعی کرد با استبداد و جزم‌اندیشی مارکسی در سطح نظری مبارزه کند... گذشت زمان نشان داد که نوشته‌های او که در آن‌ها "سوسیالیسم" اتحاد شوروی را نوع زیان‌آوری از سرمایه‌داری دولتی می‌دانست، درست بوده‌اند. (میلانی، ۱۳۹۸: ۱۷۰). ملکی پس از انشعاب، مسیر تازه‌ای را در تاریخ سیاسی ایران گشود و مواردی مانند: استقلال‌طلبی فکری و سیاسی، پایه‌گذاری نیروی سوم، همراهی با نهضت ملی‌شدن صنعت نفت، تأثیرگذاری بر گفتمان روشنفکری و سوسیالیستی، نقد سازنده حزب توده و کمونیسم شوروی، بنیان‌گذاری اندیشه سوسیالیسم دمکراتیک، و تأکید بر استقلال ملی و عدالت اجتماعی و دموکراسی‌خواهی و تلاش برای سازمان‌یافتگی و ارائه برنامه اجتماعی برای برقراری عدالت اجتماعی را می‌توان از دستاوردهای انشعاب وی دانست. ملکی و همراهانش، نتوانستند یک تشکیلات منسجم و پایدار ایجاد کنند و هرگز مجال بسیج عمومی را نیافتند و نتوانستند پایگاه گسترده اجتماعی را شکل دهند.

منابع

- اسکندری، ایرج. (۱۳۷۲). خاطرات. چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۹۱). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی، محمدابراهیم فتاحی، چاپ هجدهم، تهران، نشر نی.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی. چاپ اول، ج ۴، تهران: نشر اختران.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی. چاپ اول، ج ۱، تهران: نشر اختران.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی. چاپ اول، ج ۴، تهران: نشر اختران.
- آذری شهر رضایی، رضا. (۱۳۹۶). مجموعه‌مقالات خلیل ملکی، چاپ اول، ج ۳، تهران: نشر اختران.

- بشیریه، حسین. (۱۳۹۴). عقل در سیاست. چاپ پنجم، تهران: نگاه معاصر.
- بیات، کاوه. (۱۳۹۶). ملکی دانش سیاسی داشت. پژوهشگر تاریخ، وبگاه تاریخ ایرانی. <https://tarikhirani.ir/816>
- توحیدفام، محمد. (۱۳۹۵). دولت و دموکراسی در عصر جهانی‌شدن. تهران: انتشارات روزنه.
- توحیدفام، محمد. (۱۳۹۷). حکمرانی خوب و نظام تأمین اجتماعی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- صادق فامیان قدیم، محمد؛ و توحیدفام، محمد. (۱۳۹۹). علل تداوم احزاب چپ در قبل و بعد از انقلاب اسلامی در ایران، فصلنامه مطالعات سیاسی، ۱۲(۴۷)، ۱-۲۰. <https://sanad.iau.ir/Journal/jourm/Article/960363>
- صادق فامیان قدیم، محمد؛ و توحیدفام، محمد. (۱۳۹۸). علل تداوم احزاب سیاسی در ایران معاصر؛ جریان چپ، با تأکید بر اسناد حزبی، جستارهای سیاسی معاصر، ۱۰(۴)، ۷۱-۹۰. <https://www.ensani.ir/fa/article/427874>
- جان استون، هنگ. (۱۳۹۸). جنبش اجتماعی چیست. ترجمه سعید کشاورزی، مریم کریمی، چاپ اول، تهران: انتشارات ثالث.
- جداوی، الهام. (۱۴۰۱). تحلیل گفتمان سوسیالیسم ایرانی خلیل ملکی. مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، ۴(۴۴)، ۱۳۹-۱۵۶. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1885998>
- چگینی، محمد. (۱۳۶۸). خلیل ملکی و حزب نیروی سوم. مجله چشم‌انداز ایران، ۴۵، ۱۱۰-۱۱۵. <https://ensani.ir/fa/article/100526/>
- خامه‌ای، انور. (۱۳۷۲). خاطرات سیاسی. چاپ اول، تهران: نشر گفتار.
- خامه‌ای، انور. (۱۳۹۹). خلیل ملکی و انشعاب ۱۳۲۶ از حزب توده، بخارا، ۱۳۶، ۱۶۲-۱۷۵. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1701490>
- روشه، گی. (۱۳۹۵). تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی. چاپ ۲۶، تهران: نشر نی.
- شاکری، خسرو. (۱۳۵۸). اسناد تاریخی جنبش کارگری، سوسیال‌دموکراسی و کمونیستی ایران، چاپ دوم، ج ۳، تهران: انتشارات مازیار.
- شوکت، حمید. (۱۳۹۹). مباد در دوزخ (زندگی سیاسی خلیل ملکی). چاپ اول، تهران: نشر اختران.
- صداقت، پرویز. (۱۴۰۱). چرا از تاریخ نمی‌آموزند؟ وبگاه نقد اقتصاد سیاسی. <https://pecritique.com/2022/03/17/>
- کدی، نیکی آر و دیگران. (۱۳۸۸). شکاف‌های اجتماعی. ترجمه پرویز دلیر پور و علیرضا سمیعی اصفهانی، چاپ اول. تهران: انتشارات کویر.
- مدیرشانه چه، محسن. (۱۳۹۲). نیروی سوم و جامعه سوسیالیست‌ها. چاپ اول، تهران: شرکت چاپخش.
- مقصودی، مجتبی. (۱۳۹۵). کتاب تحولات سیاسی و اجتماعی ایران، چاپ نهم، تهران: انتشارات روزنه.
- ملکی، خلیل. (۱۳۹۶). دو روش برای یک هدف. مجموعه مقالات ملکی به کوشش رضا آذرشهری.
- ملکی، خلیل. (۱۴۰۳). کتاب درس ۲۸ مرداد. چاپ اول، تهران: انتشارات: شیرازه کتاب ما.
- ملکی، خلیل. خامه‌ای، انور (۱۳۳۶). ده سال پس از انشعاب، چاپ اول، تهران: انتشارات کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- میاتا، اوسامو. (۱۳۸۰). خلیل ملکی در دروان ملی‌شدن نفت. ترجمه محسن مدیرشانه‌چی، مجله سیاسی اقتصادی، ۲۴۷-۲۴۸، ۱۳۸-۱۴۷. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/321922>
- میلانی، عباس. (۱۳۹۲). نگاهی به شاه. کانادا، تورنتو: نشر پرشین سیرکل.
- نقوی، محمد. (۱۳۷۰). نیروی سوم در ایران و اندیشه سیاسی خلیل ملکی. استاد راهنما دکتر شیخ‌الاسلامی، دانشگاه تهران.
- وودهاوس، سی. ام. (۱۳۶۸). اسرار کودتای ۲۸ مرداد. ترجمه نظام دربندی. چاپ دوم، تهران: نشر رهنما.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۹۰). خلیل ملکی، از انشعاب تا همراهی با مصدق. وبگاه تاریخ ایرانی. <https://tarikhirani.ir/fa/news/1804>
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۹۴). خاطرات سیاسی خلیل ملکی. چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.